

باسمه تعالی

گزارش تفصیلی یازدهمین کرسی ترویجی دانشگاه مجازی

«بررسی مکی یا مدنی بودن سوره الرحمن»

ارائه دهنده: حجت الاسلام دکتر حسین علوی مهر

ناقد اول: حجت الاسلام دکتر سید حسین شفیعی دارابی

ناقد دوم: حجت الاسلام دکتر محمد امینی تهرانی

مدیر کرسی: حجت الاسلام دکتر غلام جابر محمدی

تاریخ: سه شنبه، ۲۴ خرداد ۱۴۰۱

جلسه یازدهم کرسی ترویجی پس از قرائت قرآن توسط قاری محترم جناب آقای عزیزآبادی، با طرح مسئله توسط مدیر کرسی، جناب حجت الاسلام دکتر جابر محمدی آغاز شد. ایشان طرح مسئله را با ضرورت بررسی مکی یا مدنی بودن سوره‌های قرآنی و سیر تاریخی آن آغاز نمودند که به معرفی آثار تاریخی مرتبط با این مسئله پرداختند.

در ادامه، جناب حجت الاسلام علوی مهر در مقام ارائه دهنده به طرح بحث مکی یا مدنی بودن سوره الرحمن وارد شدند که مباحث زیر توسط ایشان ارائه گردید:

اهمیت پرداختن به مکی یا مدنی بودن این سوره، به روایات ترتیب نزولی بر می‌گردد که نزول این سوره را قبل از سوره دهر (انسان) می‌دانند؛ زیرا در صورت مکی دانستن سوره انسان روایات صحیحی که معرف نزول این سوره در شأن اهل بیت (علیهم السلام) است مورد خدشه قرار می‌گیرد و عده‌ای به خاطر اینکه این دسته از روایات را رد کنند، به دنبال اثبات مکی بودن سوره انسان هستند؛ لذا اثبات مدنی بودن سوره الرحمن، علاوه بر منابع شیعی، مرتبط با مدنی بودن سوره انسان و روایات شأن نزول مربوط به آن نیز تقویت می‌شود. به طور کلی، برای شناخت سوره های مکی و مدنی معیارهایی بیان شده است:

۱. معیار زمانی: منظور زمان قبل از هجرت پیامبر و بعد از هجرت حضرت می‌باشد، آن چه قبل از هجرت نازل شده باشد مانند سوره علق، قلم، مدثر، مزمل، و.... مکی و آن چه بعد از هجرت نازل شده باشد، مانند سوره بقره، انفال، آل عمران، نساء، و مدنی گویند.
۲. معیار مکانی: یعنی آن چه در شهر مکه و اطراف آن نازل شده است، «مکی»، و آن چه در شهر مدینه و اطراف آن نازل شده است «مدنی» گویند.

۳. معیار خطابی: یعنی آن سوره هایی که با خطاب «یا ایها الناس» آمده «مکی» و آن سوره هایی که با خطاب «یا ایها الذین آمنوا» آمده «مدنی» است.

۴. معیار محتوایی: یعنی اگر محتوا از مسائل اعتقادی است «مکی» و اگر از مسائل حکومتی، احکام و خانوادگی باشد «مدنی» است، با این توضیح که در مکه مکرّمه هنوز حکومت اسلامی تشکیل نشده بود و شرک و بت پرستی در آن جا حاکمیت داشت و مردم با مشرکان در ارتباط بودند، یکی از مهم ترین ویژگی های سوره های مکی، تصحیح اعتقادات مسلمانان بود که در مورد توحید، نبوت و معاد سخن گفته است و شبهه های اعتقادی آن زمان را برطرف می ساخت؛ اما در مدینه منوره، با قدرتمند شدن اسلام و تشکیل حکومت از جانب رسول خدا مسلمانان نیاز فراوان به قوانین فردی و اجتماعی (حکومتی و غیر آن) داشتند و خداوند با فرستادن آیاتی متقن و محکم، قوانین اسلامی را برای آن ها بیان می کرد.

در کتابهای علوم قرآنی برای سوره های مکی ویژگی هایی بیان شده است از جمله: برخوردار بودن سوره از واژه «کَلَّا»، دارای سجده، کلمه «یا ایها الناس»، حروف مقطعه و در آن داستان حضرت آدم و ابلیس باشد و نیز دارای داستان انبیاء و در دسته مفصلات قرار داشته باشد و از نظر اسلوبی، برخوردار از کوتاهی آیات و سوره، کثرت تأکید، کثرت فواصل، دارای وزن و سجع نیرومند، بیان اخبار رسولان و داستان های امت های گذشته و از نظر موضوعی برخوردار از اصول اعتقادی، سرزنش آداب و رسوم زشت، بیان اصول اخلاقی، توجه به داستان انبیاء با اقوامشان، همچنین سوره های مکی از عادات زشت جاهلی، نظیر: قتل، خونریزی، زنده به گور ساختن دختران، از بین بردن آبروی افراد و خوردن مال یتیم، سخن می گوید.

ویژگی های نیز برای سوره های مدنی بیان شده است از جمله: در آن حد و فریضه، احکام جهاد، قوانین حکومتی و خانواده، دعوت اهل کتاب به اسلام، ذکر منافقان و عبارت «یا ایها الذین آمنوا» باشد؛ اما از نظر اسلوبی، بیشتر آیات و سوره های آن طولانی، اسلوبی آرام و دلیل آوری روشن هنگام رویارویی با اهل کتاب، و اسلوب تحقیر هنگام مقابله با منافقان و رسوا کردن مقاصد پلیدشان و از نظر موضوعی برخوردار از بیان تفصیل احکام، بیان قواعد تشریح در خصوص جهاد و فلسفه تشریح و احکام آن، دعوت اهل کتاب به اسلام و اقامه دلیل بر علیه آن ها.

و اما سوره الرحمن؛ این سوره، پنجاه و پنجمین سوره طبق ترتیب موجود در قرآن و نود و هفتمین سوره طبق ترتیب نزول بر اساس روایت ترتیب نزول می باشد که نام گذاری این سوره به نام «الرحمن» که یکی از نام های الهی است، از اولین آیه آن گرفته شده است. در این سوره مجموعه ای از نعمتهای خداوند در دنیا و آخرت برشمرده شده است بطوری که بعد از ذکر هر نعمتی از بندگان خود که مجموعاً ۳۱ مرتبه می شود با آیه «فَبأیِّ

آلاء رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» اقرار می‌گیرد که در روایتی از امام صادق نقل شده است که پس از آیه مذکور عبارت «لَا بِشَيْءٍ مِنَ الْإِثْمِ رَبِّ أَكْذَبٌ» خوانده شود.

لحن و نسق و سبک سوره «الرحمن» علی‌رغم اینکه در پاره‌ای روایات متقن که ترتیب نزول آن را مدنی دانسته‌اند ولی در ظاهر با سوره‌های مکی سازگارتر است. با توجه به اهمیت موقعیت زمانی نزول سور در تفسیر آیات، قریب به اتفاق مفسران به این مهم پرداخته‌اند؛ که سوره الرحمن نیز ز جمله آنهاست؛ در منابع معتبر علوم قرآنی و متون تفسیری پیرامون زمان نزول سوره «الرحمن» اختلاف نظر وجود دارد؛ برخی به مدنی بودن آن اذعان دارند و برخی قائل به مکی بودن آن هستند البته عده قلیلی نیز مردد بین مکی یا مدنی بودن آنند که در ذیل به دلایل قائلین به آنها می‌پردازیم:

عده قابل توجهی از مفسران با استناد به روایات، بر مدنی بودن سوره الرحمن صحه گذاشته‌اند اگر چه در بیان آن شدت و ضعف آشکار است یعنی برخی با شدت و حدت بر مدنی بودن آن بلا شک مصرند و برخی با احتیاط آن را مدنی می‌دانند.

برای نشان دادن مکی و یا مدنی بودن سوره الرحمن ابتدا لازم است به روایات وارده در باب ترتیب نزول سوره‌ها و جدول‌های ترتیب نزول نظری داشته باشیم. این روایات که به چند تن از صحابه و تابعان مستند می‌شوند، در شناسایی مکی و یا مدنی بودن سوره‌ها مهم‌ترین نقش را ایفا می‌کنند. بسیاری از مفسران و دانشمندان علوم قرآنی برای اثبات مکی یا مدنی بودن سوره‌ها به آن استناد می‌کنند، مهم‌ترین این روایات عبارت‌اند از روایت ابن عباس از طریق عثمان بن عطاء از پدرش، روایت مجاهد از ابن عباس، روایت عکرمه و حسن ابن ابی الحسن، روایت محمدبن مسلم الزهری، روایت امام علی (علیه السلام)، روایت قتاده، منابع تفسیری و علوم قرآنی از جمله آیت الله معرفت که با ارائه جدولی از ترتیب نزول سوره‌ها طبق روایت ابن عباس و تکمیل آن مطابق روایت جابر بن زید با تصحیح از روی نسخه‌های متعدد قابل اعتماد سوره «الرحمن» را مدنی و نود و هفتمین سوره نازل شده و ما بین سوره رعد و دهر می‌داند.

همانگونه که برخی، قائل به مدنی بودن این سوره هستند، در برخی تفاسیر و روایات مکی بودن سوره الرحمن نیز مشاهده می‌شود؛ از جمله روایت علی بن ابی طلحه، روایت قتاده، روایت ابن عباس از طریق محمد بن سائب کلبی از ابی صالح، روایت جابرو اسماء بنت ابی بکر و نظرات مفسران.

مطلب بعدی پس از ارائه دلایل موافقین و مخالفین، بررسی و نقد این دیدگاه‌ها است؛ پاسخ روایت جابر به این شرح است: اینکه پیامبر اسلام اشاره‌ای به توجه جنیان به محتوای سوره نموده است دلیلی بر این که ماجرای جن در مکه اتفاق افتاده، وجود ندارد؛ زیرا ملازمه‌ای بین این ماجرا و نزول سوره الرحمن در مکه وجود ندارد.

چه بسا این ماجرای دیگری در مدینه باشد و صرف تصور ناقل که گفته است جنیان آن را شنیده اند برای اثبات مکی بودن این سوره کافی نیست.

پاسخ روایت احمد در مسند به نقل از اسماء دختر ابوبکر نیز به این شرح است: این روایت با فرض صحت - دلالت دارد بر نزول این سوره در ابتدای بعثت؛ زیرا در آن آمده است پیش از آن که بر آشکار کردن رسالت امر شود؛ حال آن که اولاً؛ هیچ کس به این نظر قائل نیست؛ ثانیاً سند این حدیث ضعیف است، همان گونه که در مسند آمده است؛ زیرا ابن لهیعه، قاضی مصر در طریق حدیث است که مورد طعن (اصحاب حدیث) قرار گرفته و ابن معین نیز او را ضعیف دانسته و می گوید: به حدیث او استدلال نمی شود. از طرف دیگر، این روایت که نزول سوره حجر را بعد از الرحمن بیان می کند و آن را دلیل مکی بودن دانسته، نمی تواند اثبات کننده باشد چنانکه در معرفی سوره های مکی غالباً نزول سوره حجر در سال هفتم آمده است و حال آنکه دعوت آشکار رسول خدا در سال سوم بعثت بوده است. بنابراین چنین دیدگاهی با وجود دلایل ضعف سند، نمی تواند دلیل اثبات مکی بودن سوره الرحمن باشد.

پاسخ به نظر سید قطب نیز به این شرح است: طنین جذاب سوره الرحمن چونان طنین غالب سوره های مکی بلکه از نافذترین آن ها بر گوش جان است؛ لیک این به تنهایی نمی تواند دلیلی بر مکی بودنش باشد، چرا که ویژگی خاص سوره های مکی نیست و در سوره های مدنی همچون سوره های زلزال، بینه، انسان و ... نیز می توان این لحن و این ویژگی را مشاهده کرد. در مقابل هستند سوره هایی که بدون تردید مکی اند و لهجه و بیانی آرام و متعادل دارند مثل سوره های یوسف، یونس، هود، انعام، اعراف و بسیاری دیگر. هم چنین، اینکه آیاتی که دارای شدت لحن هستند مکی و آیاتی که با لحن نرم بیان شده اند مدنی بشمار آورد، نمی تواند یک ملاک کلی در مکی و مدنی بودن آیات و سُور باشد و این ملاک با آیات مربوط به ربا نقض می شود، چون آیات مربوط به ربا مدنی هستند و در عین حال لحن آن آیات شدید می باشد و یا آیات مربوط به منافقین و بعضی از اهل کتاب و یا آیات سوره براءت، از جمله آیاتی هستند که در مدینه نازل شده اند ولی در عین حال لحن این آیات شدید می باشد؛ پس مدارا و نرمی آیات را نمی شود ملاک مدنی بودن قرار داد. پاسخ دیگر نیز اینکه کسانی مانند سید قطب به سیاق استدلال کرده اند؛ اگر منظور سیاق ساختاری مانند بلندی و کوتاهی آیات و سُور را ملاک مکی و مدنی بودن باشد، این نیز مورد اشکال است؛ مثلاً سوره انعام که ۱۵۶ آیه دارد و یا سوره اعراف که ۲۰۶ آیه دارد و سوره مؤمنون که ۱۱۸ آیه دارد و سوره انبیاء که ۱۱۲ آیه دارد همگی مکی هستند و آیات طولانی دارند و در مقابل بعضی از سوره های کوچک، مدنی هستند از جمله سوره نصر و سوره زلزال، پس بلندی و کوتاهی آیات و سُور هم، نمی تواند دلیل تام مکی و مدنی بودن آنها باشد.

پاسخ به روایت مقاتل بن سلیمان، ابن عاشور، ابن جوزی و احمد بن محمد میبیدی نیز به این شرح است: مسأله سبب نزول که مقاتل، ابن عاشور و دیگران قائل بودند، تناقضی آشکار است؛ چرا که در اسناد مربوط به ترتیب نزول سور توسط قائلین به مکی بودن الرحمن، این سوره سال چهارم نازل شده و چهل و سومین سوره است و حال آنکه سوره فرقان سال دهم و شصت و ششمین سوره می باشد و ارتباط زمانی ندارند.

از طرف دیگر، عده زیادی از مفسران به علت ناتمام بودن دلایل قائلین به مکی بودن سوره «الرحمن»، در مکی بودن این سوره تردید نموده اند؛ از جمله شیخ طوسی، سروده ابن حصار، فیض کاشانی، آلوسی، ثعلبی، سید قطب، بغوی، بغدادی و سید علی اکبر قرشی که تردید این دانشمندان و غالب بودن قائلین به مدنی بودن آن نشان می دهد، اولاً مکی بودن سوره الرحمن اتفاقی نیست، ثانیاً مخالفان زیادی دارد که با وجود دلایل نخست که یادآوری شد، مدنی بودن آن را تقویت می کنند.

همچنین برخی از دانشمندان سوره الرحمن را در شمار سوره های مکی و مدنی نیاورده و آن را یک سوره اختلافی دانسته اند؛ از جمله اینکه ابو داود سلیمان بن نجاح در کتاب «مختصر التبین لهجاء التنزیل» بیان داشته که بیست و یک سوره در مدینه نازل شده است که عبارت اند از: بقره، آل عمران، نساء، مائده، انفال، توب، نور، احزاب، فتح، حجرات، حدید، مجادله، حشر، ممتحنه، جمعه، منافقون، طلاق، تحریم، و نصر.

از طرفی، در مورد نزول نوزده سوره اختلاف است که عبارتند از: حمد، رعد، نحل، حج، ص، رحمن، صف، تغابن، انسان، مطففین، فجر، لیل، قدر، زلزله، عادیات و اخلاص؛ ولی بقیه سوره ها جملگی در مکه نازل شده اند که هفتاد و چهار سوره هستند. و جمعا یکصد و چهارده سوره می باشند.

بنابراین، هیچ کدام از ملاک‌هایی که ذکر شد نمی‌تواند ملاک مطلق، برای مکی یا مدنی بودن آیات و سُور قرار بگیرد و ملاک واقعی برای مکی و مدنی بودن آیات و سُور در مواردی که روایت ترتیب نزول وجود دارد، روایت اخذ می‌کنیم و در مواردی که روایت وجود ندارد به قرائن و شواهد محتوایی یا تاریخی و غیره رجوع می‌کنیم.

با توجه به نقدهای فوق و روایات ترتیب نزول، نظر صحیح این است که سوره الرحمن سوره‌ای مدنی است که در حدود سالهای چهارم و پنجم هجری نازل شده است و آن چه از روایات و نقلهای ترتیب نزول استفاده می‌شود، این که این سوره قبل از سوره هل اُتی نازل در مدینه نازل شده است.

در نتیجه و با توجه به اینکه روایات ترتیب نزول سوره های قرآن کریم به عنوان مهم ترین منبع شناسایی سور مکی و مدنی، این سوره را در شمار سوره های مدنی ذکر کرده اند و اینکه قرائنی که قائلان به مکی بودن این سوره می‌آورند از اتقان کافی برخوردار نیست و اشکالاتی اساسی بر آنها وارد است می‌توان نتیجه گرفت که سوره الرحمن سوره ای مدنی است که در حدود سالهای چهارم و پنجم هجری نازل شده است. بر این اساس روایاتی

که نزول سوره انسان را در مدینه و در شأن اهل بیت می‌داند تقویت می‌شود؛ زیرا مطابق روایات ترتیب نزول سور، سوره الرحمن، قبل از سوره انسان و در مدینه نازل شده است.

نکته پایانی نیز آنکه سوره الرحمن یازدهمین سوره در بخش مدنی و در بین سوره های رعد و انسان نازل گردیده است. حال با توجه به اینکه سوره انسان چندی پس از تولد امام حسین (علیه السلام) و حدود سال پنجم هجری نازل شده است؛ بر این اساس می‌توان نزول سوره رعد را قبل از آن در حدود سال چهارم و پنجم هجری تخمین زد.

در ادامه جلسه و پس از ارائه دکتر علوی مهر و جمع‌بندی مباحث ارائه توسط مدیر کرسی، حجت الاسلام دکتر شفیع دارابی به عنوان ناقد اول به طرح مباحث مدنظر پرداختند که اهم مطالب طرح شده توسط ایشان به شرح زیر می‌باشد:

نقاط قوت و مثبت مقاله، متعدد است که این نقاط قوت صرفنظر از ویژگی‌ها و توانمندی‌های نویسنده است. تجمیع آرا و مقارنه‌ای و تطبیقی بودن این مقاله و بهره‌مندی از تتبع مناسب با استفاده از حدود ۷۰ منبع که غالباً دست اول هستند از ویژگی‌های مثبت مقاله است. همچنین بغه تحلیلی بودن مقاله و برخوردار بودن از ساختار مناسب مقاله از دیگر ویژگی‌های این مقاله است.

و اما نقاط ضعف مقاله؛ لازم است در مقاله، ثمرات بررسی و پردازش این مقاله در نظر گرفته شود که برخی مصادیق آیه مثل آیه‌ای که به لؤلؤ و مرجان اشاره شده و سایر مصادیق نیاز به پردازش دارند تا مشخص شود اگر مکی باشد و یا مدنی، چه تصویری برای آیات مطرح خواهد شد.

نقطه ضعف دیگر، نحوه بررسی قائلین بود که نیاز بود اقوال با صراحت بیشتری مطرح شود؛ چرا که بعضی نظرات آنها به نحوی است که برخی از آیات سوره الرحمن را مکی و برخی دیگر را مدنی می‌گویند و یا برخی در یک کتاب خویش سوره الرحمن را مکی و در کتابی دیگر، سوره الرحمن را مدنی می‌دانند. مضافاً آنکه تعداد قابل توجهی از مفسرین و اندیشه‌وران و برخی آثار مهم مثل تفسیر اثنی عشری و کنز الدقائق، اساساً ورود به بحث نداشته‌اند.

مطلب دیگر، در نظر گرفتن سیر تاریخی بحث است؛ این‌که موافقین و مخالفین به مکی یا مدنی بودن سوره الرحمن میان مفسرین و اندیشه‌وران با در نظر گرفتن سیر تاریخی ثبت و ضبط شوند.

به منظور حفظ همگونی مقاله، لازم است به دلایل متمرکز شد به جای آن‌که به بررسی نظر قائلان پرداخته شود. هم‌چنین برخی مشکلات و ایرایشی به ویژه در فهرست منابع مشاهده می‌شود.

طریق متعدد است؛ اما مبنی عنه یکی است، پس لازم بود مثلاً وقتی ابن عباس به عنوان یک فرد بررسی می‌شود و سه استناد می‌شود، لازم است به عنوان یک فرد در نظر گرفته شود.

با توجه به این که ارائه دهنده قائل به مدنی بودن سوره الرحمن است، در عین حال لازم بود به بررسی نقدهای قائلین به مکی بودن سوره الرحمن نیز پرداخته شود؛ هم‌چنان که برخی ادله نقد به قائلین مکی بودن سوره الرحمن به قائلین به مدنی بودن نیز وارد است که نیاز به بررسی دارد.

مطلب آخر نیز عدم اشاره به تفاسیر معاصرین است که لازم بود افراد بیشتری بررسی شوند؛ به ویژه مفسرینی که رویکرد نواندیشانه دارند.

پس از ارائه ناقد اول، حجت الاسلام دکتر امینی تهرانی به عنوان ناقد دوم به ارائه مباحث خویش پرداختند که اهم مطالب طرح شده توسط ایشان به شرح زیر است:

مقاله بهره‌مند از نقاط مثبت قابل توجهی است که جناب دکتر شفیعی دارابی به آن پرداختند. در عین حال، برخی موارد در این مقاله و ارائه نیاز به بررسی مجدد دارد که یکی از این مطالب، مبحث مفهوم‌شناسی است که مطالب مطابق با سیر نگارش مفهوم‌شناسی بررسی نشده است. هم‌چنین مناسب بود به سیر تاریخی سوره از حیث نام‌های دیگر آن نیز بررسی شود.

مطلب دیگر، مشخص شدن مبانی از منظر نویسنده است که می‌توانست در سه قسم حدیثی و روایی و تاریخی و ادبیات و سیاق آیه به بررسی مبانی پرداخته شود تا مشخص شود روش و محتوا از منظر نویسنده مطابق با این سه‌گانه به چه کیفیتی است و این که نویسنده نسبت به این سه‌گانه مدنظر خویش در قیاس با سایر مفسران و اندیشه‌وران چه اشتراکات و افتراقاتی دارند.

محور ارائه ادله لازم بود به صورت دسته‌بندی ارائه شود که می‌توانست در قالب ادله روایی، سیاق و ادبی و علوم قرآنی و سپس بخش بعدی که مؤیدات است، بررسی شود.

بحث بعدی، تبیین ثمرات این بحث است که از حیث علوم قرآنی ذیل تبیین شأن نزول و از حیث کلامی لازم بود به صورت تفکیک شده بررسی شوند؛ حتی ممکن است بتوان ثمرات در مبانی تفسیری و حتی ثمرات سیاسی نیز طرح شود.

مطلب دیگر، منظم نبودن پیشینه است که لازم بود ترتیب تاریخی و نوع منابع شیعه و سنی و قدما و معاصرین به صورت منظمی ارائه گردد.

مطلب بعدی، شباهت‌های میان سه سوره الرحمن و انسان و رعد است برای قائلینی که به شباهت این دو سوره معتقدند.

در ادامه و پس از جمع‌بندی مدیر کرسی و طرح سؤال یکی از حضار که از فضای مجازی برنامه کرسی را دنبال می‌کردند، دکتر علوی مهر در مقام پاسخگویی به سؤال‌ها برآمدند که در مجموع ۱۳ نکته از دکتر شفیعی دارابی و ۸ مورد از دکتر امینی تهرانی بود و ارائه دهنده در تکمیل مقاله از آن استفاده نمودند. هم‌چنین تدوین

این مقاله از حیث ثمرات از دو جنبه بوده است که حیثیت اول از منظر مکی یا مدنی بودن بحث است که نیاز به ارائه دلایل کافی دارد و حیثیت دوم ناظر به نتیجه گیری از مقاله است که سوره الرحمن را مدنی می داند؛ لذا این کرسی در مقام اثبات فضایل اهل بیت و مقوله ولایت بوده است که با توجه به مقاربت سوره انسان در کنار سوره الرحمن، مسئله اهمیت مضاعف می یابد.

در انتهای جلسه نیز شور اعضای کمیته علمی انجام شد و علمیت کرسی ترویجی به تأیید ایشان رسید.